

А. М. ЕРМАКОВА

г. Гомель, УА «Гомельскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя Францыска Скарыны»

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ СПЕЦЫФІКА КАРЦІНЫ СВЕТУ І ЯЕ РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ Ў МАСТАЦКІМ ТЭКСЦЕ

У артыкуле аналізуюцца канцэпты *жыццё і смерць* як катэгорыі, што адлюстроўваюць глыбінныя ўяўленні беларусаў аб арганізацыі навакольнага свету, аб месцы чалавека ў гэтым свеце. Акрэсленыя канцэпты разглядаюцца ў якасці аб'ектаў узаемадзеяння мовы, мыслення і культуры. Смерць у апавяданні Я. Коласа “У старых дубах” выступае як непазбежная падзея, фінал жыцця кожнага чалавека. Беларус захоўвае ў свядомасці народныя, рэлігійныя і прымхлівыя ўяўленні пра смерць, што стварае складаны семантычны комплекс як адбітак нацыянальнай карціны свету.

Увага сучаснай лінгвістыкі да ролі чалавечага фактару ў мове абумовіла актыўнае развіццё лінгвакультуралогіі. Лексічная адзінка апошнім часам у даследчых мэтах усе часцей разглядаецца як канцэпт-адзінка, якой чалавек аперыруе ў працэсе кагніцыі і канцэптуалізацыі ведаў пра свет. Агульнанацыянальныя канцэпты ўтвараюць моўную карціну свету пэўнай лінгвакультурнай супольнасці, што фіксуецца ў межах семантычнай сістэмы мовы. Канцэпты нараджаюцца ў свядомасці індывіда як вобразы, якія вербалізуюцца больш ці менш дакладна. А гэта значыць, што яны могуць быць даследаваны лінгвістычнымі метадамі.

Карціна свету – цэнтральнае паняцце канцэпцыі чалавека, якое як ідэальнае ўтварэнне выражаецца знакавымі формамі, напрыклад, такой, як натуральная мова. Менавіта мова дае магчымасць рэканструкцыі свядомасці, бо гэта – “прастора сэнсаў, у якой жыве чалавек” [1, с. 44].

Мадэляванне моўнай карціны свету магчыма пасродкам аналізу канцэптаў, што ўваходзяць у яе. Даць характарыстыку найбольш базісных уяўленняў чалавека аб свеце можна праз аналіз культурна значных канцэптаў. Такія ўніверсальныя паняцці, як *жыццё і смерць* складаюць ядро нацыянальнай і індывідуальнай свядомасці.

Вынікі ўспрымання жыцця адлюстроўваюцца ў выглядзе асэнсаванай карціны свету ў свядомасці чалавека, а мова выступае як частка кагнітыўнай сістэмы, пасродкам якой ажыццяўляецца “выхад чалавека ў свет”. Пабудова кагнітыўнай мадэлі прадугледжвае разгляд нацыянальнай мовы як псіхалагічнай і ментальнай з’явы. Апісанне лексікі, што рэпрэзентуе *жыццё* і *смерць*, адбываецца праз паняцце канцэпт, пад якім разумеем шматмернае ментальнае спецыфічнае ўтварэнне, што ўключае паняццёны, вобразны і каштоўнасны кампанент і ўтрымлівае ўсю сукупнасць ведаў пра аб’ект.

Матэрыялам для пошуку сэнсу ў працэсе пазнання свету для нас паслужыць “дзіцячы” тэкст (праграма 5 класа сярэдняй школы) класіка беларускай літаратуры Я. Коласа “У старых дубах”.

Вядома, канцэпт вербалізуецца праз лексічныя адзінкі. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы зафіксаваў наступныя значэнні слоў *жыццё* і *смерць*

жыццё

1. Асобая форма руху матэрыі, якая ўзнікла на пэўным этапе яе развіцця і прадстаўлена вялікай колькасцю асобных арганізмаў. Узнікненне жыцця на Зямлі.

2. Фізіялагічны стан усяго жывога ад зараджэння да смерці.

3. Паўната праяўлення фізічных і духоўных сіл; душэўны ўздых, натхненне.

4. Час існавання каго-н.; век

5. Пра жывую істоту як носьбіта жыцця [2, с. 267].

смерць

1. Спыненне жыццядзейнасці, гібель арганізма; спыненне біялагічнага абмену рэчываў у арганізме або ў яго частцы.

2. Спыненне існавання чалавека ці жывёліны [3, с. 220].

Канцэпт як абстрактнае ўтварэнне павінен быць рэалізаваны пэўнымі сродкамі. У мастацкім тэксце гэта вербальныя адзінкі, што ствараюць поле канцэпту.

Смерць з’яўляецца неад’емнай часткай жыцця як асобнага чалавека, так і грамадства. Яе ўспрыманне і асэнсаванне ў сусветнай культуры паліфанічнае, шматаспектнае. Сярод асноўных аспектаў вылучым наступныя: тэмпаральны, прасторавы, экзістэнцыйны, кагнітыўны.

Як адзін з найважнейшых, адзначым прасторава-часавы аспект. Прастора і час “узнікаюць”, фарміруюцца вакол чалавека, носяць антрапацэнтрычны характар. Адсюль і прыватныя разнавіднасці прасторы і часу: гістарычныя, сацыяльныя, псіхалагічныя, біялагічныя,

семіятычныя, культурныя... Прасторава-часавая канструкцыя – зыходны крок на шляху канструявання нацыянальнай карціны свету, яна мае агульную кагнітыўную базу для носьбітаў нацыянальнай мовы і культуры [4].

Пачнем з топасу.

Цэлы гай старасвецкіх дубоў раскінуўся на беразе Нёмана.

Такіх дубоў цяпер рэдка дзе ўбачыш. Іх не чапіла рука людская, толькі доўгія часы палажылі свой след – пячаць глыбокай старасці. І многа ўсякіх змен часу бачылі гэтыя нямыя сведкі прошласці! Жыццё многіх людскіх накаленняў прайшло перад імі і праходзіць, бы тыя хвалі Нёмана, што пакручастым змеем абвівае тут іх сялібу, высокі, роўны груд, а яны ўсё стаяць, спакойныя, важныя, і жывуць сваім асобным жыццём. Праходзяць дні, ідуць сваёю чарадою зімы і леты з іх халадамі і спякотамі, з іх бурамі і навальніцамі, а яны спакойныя, як чалавек, які ўсё пераведаў на свеце, ўсё перажыў і ўжо нічога новага не чакае ад жыцця, апроч смерці. Зваленыя ж на дол тоўстыя камлі з абсмаленымі знізу жараламі іх таварышаў напаміналі жывым аб апошняй іх долі [5, с. 330].

Так пачынаецца апавяданне “У старых дубах”. Назва твора відавочна сімвалічная, інфармацыйная.

Прыназоўнік у ўказвае на месца, дзе разгортваюцца падзеі апавядання. Месца гэта – гай старасвецкіх дубоў.

У свядомасці беларуса дуб сімвалізуе моц, мужнасць, сілу, мужчынскі пачатак. Гэта своеасаблівая сусветная вось, вакол якой адбываецца жыццёвы рух. Моц драўніны зрабіла дуб сімвалам бессмяротнасці і даўгалецця: *дубы старасвецкія* – такія, якія былі даўней і захаваліся да гэтага часу; вельмі старыя, *доўгія гады палажылі свой след – пячаць глыбокай старасці*, яны *сведкі прошласці*, жыццё іншых *праходзіць*, а яны ўсё *стаяць*.

Дуб быў уключаны ў кантэкст рытуальна-абрадавай практыкі нашага народа. На працягу шматлікіх стагоддзяў ён выступаў рытуальным цэнтрам свяцілішча. І ў такім *бессмяротным* месцы разгортваюцца падзеі твора.

Час апісаны Я. Коласам наступным чынам:

У леце пачыналася ўжо тая ледзь значная змена, той паварот часу, калі жыццё прыроды ідзе на спад. Скошаны луг і паскладаныя курганамі стагі, парыжэлыя ад дажджоў і сонца, ужо гаварылі аб гэтым паміранні. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. Але было прыметна, што не на

пажытак пазбіраліся яны сюды, а для нейкай іншай справы. Пастаяўшы, павольна, адзін за адным, уздымаліся яны ўгару, кружыліся там, і кожны круг падымаў іх усё вышэй і вышэй. Там яны спляталіся ў адну фігуру, у адзін шырокі круг і, не махаючы крыллямі, плаўна і згодна, як па камандзе, насіліся ў неаглядным прасторы сініх нябёсаў... Асірацелыя старыя дубы ў чорных шапках бусліных гнёздаў спакойна стаялі, не варушачы ніводным лістам, і купалі ў сонцы свае адвечныя лапы [5, с. 330].

Восень як час для смерці, для пераходу жывога ў стан спакою.

І ў гэтым хранатопе існуюць двое хлопцаў. Яны, маладыя, вясёлыя, наразумныя, – кантраст месцу (старое, старасвецкае побач з маладым) і часу (жыццё хлопцаў ідзе ўгору, а прыроды на спад).

Паняціны кампанент канцэпту знаходзіцца ў коле разнастайных асацыяцый. Засвойваючы досыць абстрактную класіфікацыю прасторава-часовых паказчыкаў, чалавек вучыцца арыентавацца ў навакольным свеце – спачатку ў канкрэтнай, рэальнай прасторы, а затым, пераходзячы на больш высокую ступень (прасторавая метафара), – у прасторы духоўнай, што кантралюе і вызначае яго знаходжанне ў гэтым свеце” [6, с. 11].

Успрыманне смерці ў кагнітыўным плане, г. зн. як аб’екта кагнітыўнай дзейнасці, вельмі характэрна для беларускай моўнай карціны свету. Беларусы не перамяшчаюць смерць у перыферыйную зону свядомасці, не накладваюць на яе табу.

Галоўных герояў твора хвалююць пытанні жыцця і смерці:

– *А каб табе, Базыль, казалі: “Памірай цяперака і ты пойдзеш у рай”. Ці згадзіўся б ты паміраць?*

– *Не! – адказаў ён.*

– *Чаму?*

– *Мне было б там маркотна аднаму; а тут усе: бацькі, хлопцы, ты. Каб з усімі, то пайшоў бы.*

Смерць успрымаецца натуральна, як непазбежны ход падзей:

– *А як памрэ чалавек, што з ім робіцца? – як бы сябе самога спытаў Грышка.*

– *Што ж? Душа выходзіць. Прыйдзе смерць – і памрэш. Зянеш разоў два – і няма!..*

Хлопчыкі задаюцца пытаннем сілы і моцы чалавека, магчымасцю перамагаць.

– *Як ты думаеш, Базыль: ці ёсць на свеце такі чалавек, які панёс бы гэты дуб?*

Базыль акідаў вокам дуб і, крыху падумаўшы, казаў:

– А пэўна ёсць.

А ці ёсць магчымасць перамагчы смерць, жыць вечна?

– Вось каб яе перуны, гэтую смерць! Каб злавіў дзе, халеру, ды спаліў. Тады людзі жылі б і жылі.

– Калі ж бо для яе няма смерці.

– У смерці няма смерці.

...

– Што ж, брат, каб гэту смерць узяла другая смерць, дык зноў бы смерць засталася. Ніяк, брат, ад яе не выкіруешся.

...

Хлопцы сціхлі і задумаліся [5, с. 331].

Экзэстэнцыйны аспект успрымання смерці цесна звязаны з разгледжаным вышэй. Пры гэтым акцэнт робіцца на суб'екце, што перажывае, пераасэнсоўвае стан смерці.

Базыль пазіраў і думаў. А вакол было ціха. І Базылю здавалася, што ён чуе спевы гэтай цішыні. Доўга ён прыслухоўваўся, але спевы былі нейкія невясёлыя, і яму стала маркотна: усё ішло, здавалася яму, сваёю дарогаю і жыло сваім жыццём, сярод якога ён пачуў сябе чужым. [5, с. 332].

Дзіцячыя жарты заканчваюцца трагічна, Базыль ледзь не патануў.

Сонца гэтак жа сама пазірала на гэтую з'яву; гэтак жа сама было ціха ў прыродзе, і ўсё жыло сваім жыццём. Старыя дубы стаялі спакойна, важна, як і заўсёды. [5, с. 332].

Сустрэча са смерцю адбываецца на мяжы прасторы і часу. Спецыфіка такога стану “складаецца ў тым, што кожная яе кропка належыць адначасова двум адзеленым сферам, а яна сама (смерць) ператвараецца ў медыятара. Знаходжанне на такой мяжы мае характар амбівалентнага стану “прысутнасці-адсутнасці”, “рэальна-ірэальнага”, “чужога-свайго”, “двайнога быцця”. Гэтыя прамежжавыя станы часта ўзводзяцца ў ранг адзінага стану свету, яны не даюць магчымасці пераходу да станаў дакладных і пэўных. Яны – зона, якая дазваляе сутыкнуцца з вечнасцю. Асаблівы эмацыянальны стан героя выкліканы менавіта гэтым амбівалентным станам, а зона сутыкнення з вечным дыктуе максімальна адасоблены стан [7, с. 11].

Базыля выцягнулі і адратавалі, але пасля такога здарэння ён стаў ціхім і яшчэ больш задуманным.

Асабістая смерць не перамяшчаецца індывідам на перыферыю свядомасці, яна побач з чалавекам, асэнсоўваецца ім у працэсе жыцця.

Парадаксальна злучаюцца ў адно цэлае жыццё і смерць, суіснуюць неаддзельна, як у вобразе бессмяротных старасвецкіх дубоў.

Праходзяць дні, ідуць сваёю чарадою зімы і леты з іх халадамі і сняготамі, з іх бурамі і навальніцамі, а яны спакойныя, як чалавек, які ўсё пераведаў на свеце, усё перажыў і ўжо нічога новага не чакае ад жыцця, апроч смерці. Зваленыя ж на дол тоўстыя камлі з абсмаленымі знізу жараламі іх таварышаў напаміналі жывым аб апошніх іх долі [5, с. 331].

Спіс выкарыстаных крыніц

1 Вендина, Т. И. Средневековый человек в зеркале старославянского языка / Т. И. Вендина. – М. : Индрик, 2002. – 336 с.

2 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 2. Г – К. – Мінск : Гал. Рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1978. – 768 с.

3 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. Т. 5. Кн. 1. С – У. – Мінск : выдавецтва “Бел. Сав. Энцыклапедыя” імя П. Броўкі, 1982. – 663 с.

4 Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка / Д. С. Лихачев // Известия РАН. Сер. лит. и яз. – М., 1993. – № 1. – Т. 52. – С. 3–6.

5 Колас, Я. Збор твораў : у 14 т. / Якуб Колас. – Т. 4 : Апавяданні, 1906–1917 / рэдактар тома В. Барысенка, 1973. – 341 с.

6 Цивьян, Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы / Т. В. Цивьян. – Изд. 2-е, доп. – Москва : URSS : КомКнига, 2005. – 279 с.

7 Фаріно, Е. Введение в литературоведение / Е. Фаріно. – М. : Издательство РГПУ им. А. И. Герцена, 2004. – 639 с.

The article discusses the concepts of life and death as a category, which reflects the deep replying of Belarusians about the organization of the surrounding world, the place of man in this world. These concepts are considered as objects of interaction of language, thinking and culture. Death in the story of Ya. Kolos "in old oaks" is an inevitable event, the final of the life of every person. Belarus retains folk, religious and superstitious ideas about death, which creates a complex semantic complex as an imprint of the national picture of the world.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ